

אָז רוב נְסִים הַפְּלֵאָתָ בְּלֵילָה - הפיוט בזיקה למדרשים

הפיוט "אז רוב נסים הפלאות בלילה" הוא החלק החמישי של הקרובה "אוני פטרי רחמתים" לפייטן הקדום ינאי, שחי במאה השלישית לאלף החמישי, בראשית תקופת הגאונים. המקור הקדום ביותר לפיוט זה נמצא בכת"י של הגדה של פסח שנכתב באיטליה בשנת ה"א כ"ט (1269), הגנוז במוזיאון הבריטי¹. קרובה זו נהגו באשכנז לאומרה בשבת הגדול, ויש מי שראה בה קרובה ליום ראשון של פסח; אבל במקורה היא כלולה במחזור קרובות לשבתות, והייתה מיועדת לפרשת בא². אמירת הפיוט בליל פסח נתפשטה באשכנז ומשם באיטליה ובבלקן, והיא נמצאת בהגדות אשכנז ואיטליה ובמחזור רומניא³.

הפיוט שצלעותיו בסדר א"ב כולל שבעה בתים, כאשר שישה מהם מתארים ניצחונות שהנחיל הקב"ה לעם ישראל במרוצת הדורות בתקופת המקרא בלילה, והאחרון הוא תפילה לגאולה. הנחת היסוד של הפיוט היא שכל הניצחונות הללו אירעו בליל שימורים, הוא ליל ט"ו בניסן, בו נושעו בני ישראל ממצרים. לא נפרש כל תיבה בפיוט מיוחד זה, אלא נעיין בכמה מן המדרשים עליו הוא מבוסס.

א. אָז רוב נְסִים הַפְּלֵאָתָ בְּלֵילָה, בְּרֵאשׁ אֲשֶׁמֹרֶת זֶה הַלַּיְלָה, גַּר צֶדֶק נִצְחָתוּ כְּנִחְלָק לוֹ לַיְלָה, וַיְהִי בְּחֵצֵי הַלַּיְלָה.

הבית הראשון של הפיוט מתייחס לניצחון שהנחיל ה' לאברהם במלחמת המלכים, ובמיוחד לפסוק (בראשית יד, יט) "ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם". אברהם שנחלץ להצלת לוט בן אחיו שנלקח בשבי מצא את עצמו במלחמה גלובלית בין תשעה מלכים, שהשתרעה ממסופוטמיה ועד ים סוף. המדרש מתאר את משמעות "ויחלק עליהם לילה": "אמר רבי יוחנן: אותו מלאך שנזדמן לאברהם לילה שמו... ורבי יצחק נפחא אמר שעשה עמו מעשה לילה, שנאמר "מן השמים נלחמו הכוכבים ממסילותם נלחמו עם סיסרא" (שופטים ה, כ)⁴. רש"י שם: "שנלחמו בשבילו כוכבי לילה כמו שעשו בשביל סיסרא". המדרש משווה בין הניצחון הגדול לו זכה אברהם לניצחון ברק על סיסרא, וכשם שאצל סיסרא הכוכבים סייעו בנפילתו, כך גם אצל אברהם במלחמתו במלכים.

1 כת"י מס' add 26.957. הרב מנחם מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 188.

2 עיינו פיוטי ינאי, הוצאת זולאי, ברלין תרח"ץ, עמ' פח.

3 דניאל גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 96.

4 סנהדרין צו, א.

המדרש מציג את הניצחון הצבאי בלבד, ואיננו מתייחס לאברהם האיש שזכה לניצחון. זאת עושה מדרש אחר, המטעים את חלקו של אברהם: "כי תצא למלחמה על אויבך וראית סוס ורכב... לא תירא מהם" (דברים כ, א). אבותיכם לא נתייראו מהם, ונצחו. אברהם אבינו מה כתוב בו: "ויחלק עליהם לילה הוא ועבדיו ויכם" ולא נתיירא מהם, שאמרתי לו "אל תירא אברם אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד" (שם טו, א), ונעשיתי לו מגן... וכשם שעשיתי לו אעשה לכם"⁵. במדרש זה הפסוק "ויחלק עליהם לילה" איננו עומד במרכז הדיון, אלא משמש להוכחת הרעיון שאין צורך לפחד במלחמה⁶. אברהם נזכר כאן כדוגמא למי שלא פחד - וניצל. אולם יושם לב לכך, שאברהם קיבל הבטחת שמירה מה'. זאת ועוד, ההבטחה לאברהם "אנכי מגן לך" נאמרה בפרק טו, אחרי מלחמת המלכים, כשכר על מעשיו הקודמים, שמהותם לא נתבררה במדרש מתוך הנחה שהקורא מכיר את אברהם ואת צדקתו. המדרש מסיים במסר היסטורי שעניינו מעשה אבות סימן לבנים: "כשם שעשיתי לו אעשה לכם". כלומר, עם ישראל לדורותיו נהנה מזכויותיו של אברהם.

שני מדרשים נוספים קושרים את הפסוק "ויחלק עליהם לילה" עם "וה' הכה כל בכור בארץ מצרים" (שמות יב, כט). לפי השוואה זו עם ישראל זכה בגאולת מצרים באמצעות מכת בכורות בזכות נצחונו של אברהם על המלכים. "ויחלק עליהם לילה. אמר לו הקב"ה לאברהם: אתה עשית הרג בשונאי מחצי הלילה עד הבוקר, חיך, אני אעשה הרג בשונאי בניך מחצי הלילה עד הבוקר, ובמידה זו אני פורע להם. הדא הוא דכתיב ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים" (שמות יב, כט)⁷.

וכן, "ויחלק עליהם לילה": "רבי בנימין בר יפת משם רבי יונתן: הלילה נחלק מאליו. ורבנן אמרי, יצורו חלקו. אמר הקב"ה: אביהם פעל עמי בחצי הלילה, אף אני פועל עם בניו בחצי הלילה. ואימתי? במצרים, שנאמר "ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור" וגו' (שמות יב, כט). אמר רבי תנחומא, אית דמפקין לישנא אחרינא: אמר הקב"ה, אביהם יצא בחצי הלילה, אף אני אצא עם בניו בחצי הלילה, שנאמר "כה אמר ה' כחצות הלילה אני יוצא" (שמות יא, ה)⁸. שני המדרשים מציגים את נצחונו של אברהם על המלכים כסיבה למכת הבכורות במצרים, אולם אין המדרשים מבחירים לנו מהי זכותו של אברהם במלחמת המלכים. יושם לב לכך, שהמדרש בתנחומא מכנה הן את המצרים והן את המלכים בהם נלחם אברהם בכינוי "שונאי ה'". לפי השקפת המדרש אויבי אברהם נחשבים כאויבי ה', מבלי להיכנס לשאלה מהי סיבת מלחמתו של

5 תנחומא שופטים טז.

6 רמב"ם הלכות מלכים ז, טו.

7 תנחומא לך לך ט.

8 בראשית רבה מג, ג.

אברהם בהם. המדרש בתנחומא ממשך ללמדנו: "אמר רבי יהושע דסכנין, סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו אירע לבניו". כלומר, מעשה אבות סימן לבנים. ואם מעשיו של אברהם הם סימן לבניו, אז מלחמותיו של אברהם הן סימן למלחמות עם ישראל באויביו. אויבי אברהם מסמלים אפוא את אויבי עם ישראל לדורותיו.

זאת ועוד, לכאורה, מלחמתו של אברהם במלכים היא מלחמה פרטית, שנועדה להצלת לוט בן אחיו. מה למלחמה זו עם מלחמות עם ישראל? מסתבר שבעיני המדרש לוט מסמל את עם ישראל, ולכן המלחמה להצלתו מסמלת את מלחמות עם ישראל באויביו. כאשר באים המלאכים אל לוט בסדום הוא מקבל את פניהם ועורך לפניהם משתה "ומצות אפה ויאכלו" (בראשית יט, ג). אומר רש"י על פי המדרש ש"פסח היה". ומנין לנו שפסח היה, וכי רק בגלל שכתוב שלוט אפה מצות? אלא ש לוט מסמל את היהודי שהגויים מתנכלים לו ומלאכים מצילים אותו, וזוהי בדיוק הסיטואציה של פסח במצרים.

"ויהי בחצי הלילה" (שמות יב, כט). היגד זה הוא הפזמון החוזר אחרי כל בית בפיוט, והוא הביטוי המבריא את כל הבתים ומאחדם ליחידה אחת של אירועים שהתרחשו בחצי הלילה, באותו תאריך של השנה, הוא ליל יציאת מצרים. מקבץ זה של אירועים שכולם התרחשו באותו תאריך של השנה, ובכולם עם ישראל ניצל בנס, מסתמך על הפסוק שנאמר בגאולת מצרים: "ליל שמורים הוא לה' להוציאם מארץ מצרים, הוא הלילה הזה לה' שמורים לכל בני ישראל לדורותם" (שמות יב, מב). הכתוב מעיד שבאותו לילה בכל שנה, לדורות עולם, יש לעם ישראל זכות של שמירה מיוחדת. וכמו שאמרו חז"ל: לילה "המשומר ובא מן המזיקים, כענין שנאמר "ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם לנגוף" (שם יב, כג).⁹

"ת"ר כל אותן ארבעים שנה ששהו ישראל במדבר לא היה יום שלא נשבה בו רוח צפונית בחצי הלילה, שנאמר "ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור" וגו'. מאי תלמודא? הא קמ"ל דעת רצון מילתא היא". רש"י שם: "שאפילו אותן ארבעים שנה דנזופים היו ולא נשבה להו בימים, נשבה להו בחצות לילה, משום דעת רצון היא"¹⁰. המדרש מטעים את סגולתו של לילה זה, אשר לפי פירוש רש"י על אתר גם בשנים של הסתר פנים לא איבד את סגולתו.

"ויהי בחצי הלילה". אמר דוד "אזכרה נגינתי בלילה" (תהלים עז, ז). אמרה כנסת ישראל, נזכרת אני את השברים שהיית שובר את האויבים בעבורי בלילה. ואין "נגינתם" אלא לשון שבר, כד"א "אני מנגינתם" (איכה ג, סג)... בא עלינו סנחריב שברת אותו בלילה, שנאמר "ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור"

9 פסחים קט, ב.

10 יבמות עב, ב.

(מל"ב יט, לה). אמר רבי נחמיה: בוא וראה אהבתו של הקב"ה על ישראל, שהרי מלאכי השרת שהן גיבורי כח עושי דברו עשאן הקב"ה שומרים לישראל... שנאמר "על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים" (ישעיהו סב, ו)¹¹. גם מדרש זה מצטרף אל קודמו, ומעמיד על השמירה המיוחדת לה זוכים ישראל בליל פסח. אלא שמדרש זה מגייס פסוקים נוספים לתמיכה ברעיון. הפסוק "אזכרה נגינתי בלילה" (תהלים עז, ז) לקוח מתוך פרק שעניינו בקשת הצלה עכשווית מה', תוך זכירת ישועות מהעבר. דומה כי חלקו השני של המדרש מרחיב את היריעה, ומדבר על שמירה מתמדת על עם ישראל באמצעות מלאכי השרת, אשר באהבתו מינה אותם הקב"ה לשמור על עם ישראל בהתמדה, לא רק באותו לילה, אלא "כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו".

ב. דַּנְתָּ מֶלֶךְ גֵּר בְּחֵלוֹם הַלַּיְלָה, הַפְּחַדְתָּ אֶרְמֵי בְּאֶמֶשׁ לַיְלָה, וַיִּשָּׂר יִשְׂרָאֵל לְמִלְחָאָה וַיִּיכַל לוֹ לַיְלָה, וַיְהִי בְּחֻצֵי הַלַּיְלָה.

"הפחדת ארמי באמש לילה" (בראשית לא, כד). "ומניין שנתעטרו בנים בשביל אבות? בשעה שיצא יעקב מאצל לבן רדף לבן אחריו, ונגלה עליו הקב"ה בדרך ואמר לו: "השמר לך פן תדבר עם יעקב מטוב עד רע". כיון שבאו להתווכח זה עם זה, מה יעקב אומר ללבן: "לולי אלוקי אבי אלוקי אברהם ופחד יצחק היה ליי". הוי זכות אברהם הצילתו ליעקב"¹². עניינו של המדרש הוא בזכות אבות שעמדה ליעקב להצילו. אבל יש רגליים לסברה שהמדרש מלמדנו שכשם שעמדה ליעקב זכות אבות, כך תעמוד גם לישראל זכות אבות. הוכחה לכך ניתן למצוא בפתחה של המדרש: "עטרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם" (משלי יז, ו), היינו, הצדיקים מתעטרין בבני בניהם ובניהם מתעטרים באבותם.

ג. זָרַע בְּכוּרֵי פִתְרוֹס מְחַצֵּת בְּחֻצֵי הַלַּיְלָה, חֵילָם לֹא מְצָאוּ בְּקוֹמָם בְּלַיְלָה, טִיסַת נִגְיָד חֲרֻשֶׁת סְלִית בְּכוּכְבֵי לַיְלָה, וַיְהִי בְּחֻצֵי הַלַּיְלָה.

בית זה עוסק בניסי יציאת מצרים, ולא נדון בו כאן.

ד. יַעֲץ מַחֲרָף לְנוֹפֵף אוֹנֵי בְּלַיְלָה, הוֹבִשְׁתָּ פְגָרָיו בְּלַיְלָה, פָּרַע בַּל וּמִצְבוּ בְּאִישׁוֹן לַיְלָה, לְאִישׁ חֲמוּדוֹת נִגְלָה רֵז חֲזוֹת לַיְלָה, וַיְהִי בְּחֻצֵי הַלַּיְלָה.

"יעץ מחרף לנופף": היגד זה שבפיוט, מתייחס לדברי הכתוב אודות סנחריב מלך אשור: "את מי חרפת וגדפת ועל מי הרימות קול... אל קדוש ישראל" (ישעיהו לז, כג), וכן לתיאור בואו לירושלים: "עוד היום נבב לעמוד ינופף ידו הר בת ציון" (שם י, לב). בדברי הנביא מוטעמת גאוותו של סנחריב, שראה את עצמו כמלך כל יכול. וכך

11 שמות רבה יח, ה.

12 תנחומא תולדות ד.

עולה גם מדברי המדרש, המונה בעלי גאווה שנענשו במידה כנגד מידה: "וכן שנחריב במה שנתגאה בו נפרע ממנו, שנאמר "ביד מלאכך חרפת ה' ותאמר ברב רכבי אני עליתי מרום הרים ירכתי לבנון, ואכרות קומת ארזיו מבחר ברושיו"... (מל"ב יט, כג-כד). לפיכך "ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור מאה ושמונים וחמישה אלף. וישכימו בבוקר והנה כולם פגרים מתים" (שם לה)... וכתוב זה הדבר אשר דבר ה' עלי: "בזה לך לעגה לך בתולת בת ציון אחריך ראש הניעה בת ירושלים. את מי חרפת וגדפת ועל מי הרימות קול ותשא מרום עיניך על קדוש ישראל" (שם כא-כג)¹³. המדרש מתייחס לכמה אישים, רובם מלכי אומות העולם, שנתגאו בכוחם ונענשו במידה כנגד מידה, ביניהם גם אבשלום, נבוכדנצאר ונגיד צור.

"הובשת פגריו בלילה": היגד זה שבפיוט מתייחס אף הוא לסנחריב מלך אשור, אשר צבאו ניגף במגפה בשערי ירושלים (ישעיהו לו, לו). אף המדרש מתייחס לאירוע זה: "ארבעה מלכים מה שתבע זה לא תבע זה, ואלו הם: דוד ואסא יהושפט וחזקיהו. דוד אמר "ארדוף אויבי ואשיגם וגו'" (תהלים יח, לח). אמר לו הקב"ה: אני עושה כן... עמד אסא ואמר אין בי כח להרוג, אלא אני רודף ואתה עושה. אמר הקב"ה: אני עושה כן... עמד יהושפט ואמר: אין בי כח לא להרוג ולא לרדוף, אלא הריני אומר שירה ואתה עושה. אמר ליה הקב"ה: אני עושה כן... עמד חזקיהו ואמר: אין בי כח לא להרוג ולא לרדוף ולא לומר שירה. אלא הריני ישן במיטתי ואתה עושה. אמר לו הקב"ה: אני עושה כן, שנאמר "ויצא מלאך ה' ויך במחנה אשור"¹⁴. המגפה שניגף חיל מלך אשור בשערי ירושלים בימי חזקיהו, זו השורה הראשונה שבבית הרביעי בפיוט.

שאלה שנשאלת בבית מדרשם של לומדי מקרא: האם הקב"ה נותן לעם ישראל כוח, ומאפשר לו להלחם באויביו בכוחות עצמו ולנצחם, או שהקב"ה נלחם עבור עם ישראל בעצמו? במקומות מסוימים במקרא אנו מוצאים שהקב"ה נלחם עבור עם ישראל בעצמו. כך מצינו בקריעת ים סוף, בכיבוש יריחו ובישועת ישראל בימי חזקיהו. אולם בשני מקומות במקרא כתוב בפירוש שהקב"ה נותן לעם ישראל כח להלחם בכוחותיו. כך בימי דוד, כפי שנאמר בשירתו: "ואכלם ואמחצם ולא יקומון" (שמ"ב כב, לט). "ואשחקם כעפר ארץ כטיט חוצות אדיקם ארקעם" (שם מג). וכך גם בנבואת מיכה הנביא (ד, יג): "קומי ודושי בת ציון כי קרנך אשים ברזל ופרסותיך אשים נחושה, והדיקות עמים רבים". מתי עם ישראל נמצא ברמה גבוהה יותר, כאשר ה' נלחם עבורו - או כשהוא נלחם בכוחותיו הוא? לכאורה האפשרות הראשונה נכונה, אולם לא בהכרח. יתכן לומר שכשה' נלחם עבור עם ישראל סימן שאין הוא סומך עליהם, מה שאין כן כאשר ה' מאפשר לעם ישראל להלחם בכוחותיו. אם כן, מדוע

13 שם בשלח יב.

14 פתיחה לאיכה רבתי ל; איכה רבה ד, טו.

אין הקב"ה מרבה להנהיג את עם ישראל בדרך זו? בגלל החשש מתחושת "כוחי ועוצם ידי" העלולה להתעורר כאשר עם ישראל מרגיש שכוחו עמו להלחם ולנצח. עמדתו של הפייטן בשאלה זו ברורה - הכתוב עצמו מעיד שמלאך ה' הכה במחנה אשור, ואף הפייטן עצמו כותב: "הובשת פגריו בלילה", וכל ההצלות המתוארות בפיוט הן התרחשות ניסית, פועל ה', ולא באו ביוזמת ישראל.

ה. מִשְׁתַּכֵּר בְּכָלִי קִדְשׁ נְהַרְג בּו בְּלַיְלָה, נוֹשַׁע מִבוּר אַרְיֹת פּוֹתֵר בְּעֵתוֹתַי לַיְלָה, שְׁנֵאָה נָטַר אֲגָגִי וְכָתַב סְפָרִים בְּלַיְלָה, וַיְהִי בַחֲצֵי הַלַּיְלָה.

"משתכר בכלי קדש": הכוונה למסופר בדניאל ה, ב-ג, אודות בלשצאר מלך בבל שהשתכר בשתייה מכלי המקדש. "וכלים מכלים שונים" (אסתר א, ח): "מי גרם לבלשצאר שתתקעקע ביצתו מן העולם, לא על ידי שנשתמש בכלי בית המקדש? הדא הוא דכתיב "בלשצאר אמר בטעם, חמרא להיתיה למאני דהבא וכספא די הנפק נבוכדנצאר וגו'. מה כתיב ביה, בה בליליא קטיל בלשצאר מלכא כשדאה" (דניאל ה, ל)¹⁵. ברקעו של המדרש עומד סיפור גלות יהויכין, שגלה לבבל ואתו החרש והמסגר וכלי בית ה' (מל"ב כד, י-יז), מהם שתי בלשצאר במשתה. גם במשתה אחרושי השתמשו בכלי בית ה', כפי שנרמז בפסוק "וכלים מכלים שונים". המדרש מטעים את חילול השם הגדול שבכך, שבעטיו נהרג בלשצאר.

"וכתב ספרים בלילה": הכוונה להמון, כפי שכתוב: "ויקראו סופרי המלך וגו' ככל אשר צוה המן" (אסתר ג, יב). כתיב "ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (שמות א, כב). פרעה צוה והקב"ה לא צוה... ומה צוה, "כי ביד חזקה ישלחם" (שמות ו, א), וכן הות ליה... ודכוותיה, "ככל אשר צוה המן". הוא צוה והקב"ה לא צוה. המן צוה להשמיד להרוג ולאבד, וה' לא צוה. ומה צוה, "ישוב מחשבתו הרעה אשר חשב על היהודים על ראשו", וכן "ותלו אותו ואת בניו על העץ"¹⁶. ברקעו של המדרש עומד הרעיון ש"רבות מחשבות בלב איש ועת ה' היא תקום". מלכי הגוים חורשים רעות על ישראל, והקב"ה מפר את עצתם. המדרש מתייחס לשני הרשעים הגדולים ביותר במקרא, פרעה והמון, שבקשו להשמיד את עם ישראל, אולם הקב"ה שומר על ישראל ומנע זאת מהם.

ו. עוֹרֶרֶת נִצְחָה עָלָיו בְּנֶדֶד שְׁנַת לַיְלָה, פּוֹרָה תְּדַרוּךְ לְשׁוֹמֵר מֵה מְלִיָּלָה, צָרַח כְּשׁוֹמֵר וְשָׁח אֶתָּא בְּקֹר וְגַם לַיְלָה, וַיְהִי בַחֲצֵי הַלַּיְלָה.

"פורת תדרוך": על פי הפסוק "פורת דרכתי לבדי" (ישעיהו סג, ג): "נשתעבדו ישראל במצרים ונגלה הקב"ה כביכול עמהם... וכן בבבל... וכן במדי... ביון היה הקב"ה עמהם...

15 אסתר רבה ב, יא.

16 שם ז, כב.

אמרו לו להקב"ה: כל כך למה? אמר להם: כל הימים שאני עמהם אין נוטלין שם רע. במצרים הייתי עמהם ונמצאת שלימה... בבבל הייתי עמהם ונמצאת שלימה... במדי הייתי עמהם ונמצאת שלימה. בין... באדום... "ועתה שמעי נא זאת עדינה היושבת לבטח" וגו' (ישעיהו מז, ח). מה הקב"ה עתיד לעשות לה? "אשכח חצי מדם" (דברים לב, מב). ולא זאת בלבד, אלא שעתיד לדורכן, שנאמר "פורה דרכתי לבדי". והוא עתיד לדרוך במנעלו לכל גדולי אדום, שנאמר "על אדום אשליך נעלי" (תהלים ס, י)¹⁷. במרכז המדרש ניצב הרעיון שהקב"ה יורד לגלות עם ישראל, ושומר עליהם שם. כך היה בגלות מצרים, כך היה בגלות בבל. כך היה בגזירות יון ובגלות אדום. ברקע המדרש עומד עניין ארבע המלכויות שמשעבדות את ישראל במרוצת הדורות. אדום, המלכות הרביעית, עדין שולטת על עם ישראל, אולם גם היא עתידה לתת את הדין ולעבור מן העולם, לכן הדרשן מדבר עליה בלשון עתיד. יושם לב לכך, שמתוך ששת בתי הפיוט המדברים על ישועות העבר, זו השורה היחידה הכתובה בזמן עתיד.

"שומר מה מלילה" (ישעיהו כא, יא): "שומר מה מלילה. מי שהוא שומר, "הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל. ה' שומרך וגו'. ה' שומרך מכל רע וגו'. ה' ישמור צאתך ובואך" וגו' (תהלים קכ, ז-ח). משמר שלא תכנס אומה באומה, מלכות במלכות, כחוט השערה, אלא הגיע זמנה ליפול ביום נופלת ביום, בלילה - נופלת בלילה. וכן הוא אומר... ביה בליליא קטיל בלשצר" (דניאל ה, ל)¹⁸. המדרש מתייחס בכינוי "שומר" לקב"ה, השומר על עם ישראל, שהוא כשומר הניצב על משמרתו - לא ינום ולא ישן. המדרש מבהיר גם את תוכן השמירה. ארבע המלכויות ששעבדו את ישראל במרוצת ההיסטוריה עולות ויורדות חליפות. הקב"ה משגיח שחילופי המשמרות ייעשו בזמנם בדייקנות, מבלי שתיכנס אומה אחת לתוך תחום חברתה. הרעיון הנובע מכך הוא ששום אומה איננה יכולה להציק לישראל יותר ממשך הזמן שנקבע לה לשלוט. בהגיע עתה, היא יורדת מעל במת ההיסטוריה.

"אתא בוקר וגם לילה" (ישעיהו כא, יב). בוא וראה מה בין הצדיקים לרשעים, כעניין שנאמר "ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע" (מלאכי ג, יח). משל למה הדבר דומה? למטרוניתא שהיתה לה שפחה, והלך בעלה למדינת הים. כל הלילה הייתה אומרת שפחתה לאותה מטרוניתא: אני נאה ממך, והמלך אוהב אותי יותר ממך. אמרה לה אותה מטרוניתא: יבוא הבוקר ותדע מי נאה או מי שאוהב המלך. אף כך אומות העולם אומרים לישראל: אנחנו מעשינו יפין ובנו חפץ הקב"ה. לכך אמר ישעיה, יבוא הבוקר ונדע במי חפץ הקב"ה, שנאמר "אמר שומר אתא בוקר וגם לילה"¹⁹. במרכזו

17 שם טו, טז.

18 ילקוט שמעוני ישעיהו תכ.

19 תנחומא שלח יג.

של הדיון עומד הוויכוח שבין הנוצרים לישראל. הללו טוענים שכיון שעם ישראל חטא, ה' עזבו ובחר במקומם את הנוצרים, שהם ישראל האמיתית. על נושא זה נערכו ויכוחים רבים, ובימי הביניים העסיק נושא זה - הויכוח עם הנוצרים - את פרשנות המקרא בצפון צרפת²⁰. המדרש מייצג ויכוח זה באמצעות המשל המובא בו. השימוש בפסוק "אתא בוקר וגם לילה" עניינו לומר שבעת הגאולה יוברר ללא כל ספק מי נאה יותר, היינו במי בחר ה'.

ז. קָרַב יוֹם אֲשֶׁר הוּא לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה, רָם הוֹדַע פִּי לָךְ הַיּוֹם אַף לָךְ הַלַּיְלָה, שׁוֹמְרִים הַפְּקֵד לְעִירְךָ כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה, תִּאִיר פְּאוֹר יוֹם חֲשֹׁפֶת לַיְלָה, וַיְהִי בַּחֲצֵי הַלַּיְלָה.

"קרוב יום אשר הוא לא יום ולא לילה": על פי הפסוק "והיה יום אחד הוא יודע לה' לא יום ולא לילה" (זכריה יד, ז). "עמד אברהם והיה מתפלל לפני הקב"ה שלא ישתעבדו בארבע מלכויות... "אימה" (בראשית טו, יב) - זו מלכות הרביעית... "חשכה" - זו מלכות יון שהחשיכה עיניהן של ישראל. "גדולה" - זו מלכות מדי שגדלה למכור ישראל חנם. "נופלת" - זו מלכות בבל... "עליו" - אלו בני ישמעאל שעליהם בן דוד יצמח... רבי זעירא אמר לא נבראו הללו אלא עצים לגיהנם"²¹. עניינו של המדרש הוא דיון בארבע מלכויות שהציקו לישראל במרוצת הדורות. יושם לב לכך, שהמדרש הנוכחי מונה חמש מלכויות, כשהוא כולל גם את ישמעאל.

* * *

במרכז הפיוט ניצבים הצלת אברהם והצלת עם ישראל בזכותו בליל השימורים ובכל עת, והענשת שונאי ישראל שהציקו לנו במרוצת הדורות. הפיוט מתרכז באזכור אירועי הצלה מתקופת המקרא, ובהבעת תקווה שבעתיד תימשך מגמה זו. המדרשים עליהם מבוסס הפיוט מרחיבים כדרכם ועוסקים גם בזכות אבות, במעשה אבות סימן לבנים, במידה כנגד מידה ועוד; הפיוט כשלעצמו מסתפק בתיאורי ההתרחשויות, ואילו המדרשים שופכים עליו אור של הסתכלות יהודית, הרואה את האירועים בעיני מאמין השואב מן העבר את תקוות העתיד. הפיוט מבטיח לנו שכמו שהמלכויות ששעבדו את ישראל במרוצת הדורות אבדו, כך גם המלכות הרביעית השולטת עדיין בכיפה תעבור מן העולם, וסוף הגלות תלוי בנו - בתפילה ובתשובה.

20 ראו אברהם גרוסמן, הפולמוס היהודי הנוצרי והפרשנות היהודית למקרא בצרפת במאה הי"ב, ציון נא [תשמ"ו] עמ' 29-57; שרה קמין, פירוש רש"י על שיר השירים והוויכוח היהודי נוצרי, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 33-43; יהושפט נבו, השתקפותו של הוויכוח היהודי נוצרי בפרשנות ימי הביניים במאה הי"ב בצפון צרפת, פרשנות המקרא הצרפתית, רחובות תשס"ג, עמ' 263-291.

21 ילקוט שמעוני לך לך עו; בראשית רבה מד, יז.